

O‘ZBEK PEDAGOGIKASIDA JADIDCHILIK HARAKATI

Nazarov Alisher Abdisamamdovich

Zamonaviy menejment va kelajak texnologiyalari universiteti

Filologiya va Tillar kafedrasi mudiri

alishernazarov@gmail.com

Tursunboyeva Aziza Shomurod qizi

Xorijiy til va adabiyoti (ingliz tili) ta’lim yo’nalishi talabasi

tuazshoo2006@gmail.com

Annotatsiya. Jadidchilik va unga aloqador o’qitush usullari mahalliy va G’arb olimlari tomonidan turli yo’llar bilan ta’lqin qilinadi. Jadid pedagogikasi ko‘pincha Turkiston ta’lim tizimini Rossiyaning hukmronligidan ozod qilishga intilgan mustamlakachilikka qarshi kurashning bir turi sifatida qaraladi.

Kalit so‘zlar: Jadid, islohotchi ta’lim, Turkiston, ozodlik, anticolonializm, yangi usul, an’anaviy usul.

Bizning asosiy e’tiborimiz O‘zbek pedagogikasida xalqimizning istedodli ajdodlarining islohotchilik harakatlarini batafsil o‘rganish va ularni yoritishdir. Bu harakatlar bizning umumiy tariximizning porloq sahifalarini tashkil etadi va ular qoldirgan qadriyatlarga ega meros bugungi kunda ham dolzarb va ahamiyatli bo‘lib qolmoqda. Buning uchun hamkor davlatlar vakillari, xalqaro tashkilotlar va taniqli xorijiy olimlar bilan hamkorlikda ish olib boriladi. Prezident Sh. Mirziyoyevning ta’kidlashicha, Jadid g‘oyasi, o‘ziga xos ijtimoiy-siyosiy hodisa sifatida, turli davlatlarda keng o‘rganilgan bo‘lsa-da, uning vakillarining Turkistonda milliy davlatlik, mintaqaviy identitet va fuqarolik jamiyati rivojiga qo‘shgan muhim hissasini konseptual va tizimli yondashuv asosida to‘liq tahlil qilish zarurdir.

Avvalo, XIX-asrda Markaziy Osiyoda islohotlar harakatining boshlanishiga zamin yaratgan ijtimoiy, madaniy va siyosiy holatni yoritish muhimdir. Markaziy Osiyo tarixidagi Jadidchilik deb nomlangan musulmon intellektual harakati chorizm va Sovet davrlarini o‘rganayotgan olimlarning e’tiborini o‘ziga jalb qilgan. Jadidlarning jamiyatdagi roli va ta’siri bo‘yicha munozaralarda turli nuqtai nazarlarning paydo bo‘lishi, tahlilning chuqurligi va murakkabligi, o‘z navbatida, harakatning va uning tarixiy ahamiyatining turli nuqtalariga nisbatan turli qarashlarni keltirib chiqaradi. Jadidlar siyosatchilar emas, ular musulmon

jamiyatiga madaniy o‘zgarishlarni amalga oshirish maqsadida murojaat qildilar, o‘z navbatida, rus (ba’zida hatto evropa) ta’limini olgan dunyoviy intellektualar rus davlatiga va rus jamiyatiga siyosiy o‘zgarishlar qilish uchun murojaat qilib, liderlik pozitsiyalarini egallashga harakat qildilar. [1] XIX-asr oxiri Turkistonda Jadidchilik va Jadid pedagogikasining boshlanishini belgilaydi. XIX-asr oxiridagi Markaziy Osiyodagi ta’lim tizimi din bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, asosan scholastik modelga amal qilar edi. Mavjud islom ta’lim tizimi Maktablar (boshlang‘ich maktablar), masjidlar bilan bog‘liq bo‘lgan, va Madrasahlar (seminariyalar), dindorlar va diniy o‘qituvchilarni tayyorlaydigan o‘quv yurtlaridan iborat edi. Shu tariqa, oliy ta’lim Madrasalar orqali, asosan musulmon dindorlari va islom huquqi mutaxassislarini tayyorlash maqsadida berilgan.

“Jadid pedagogikasi” atamasi o‘zi tarixiy konstruksiyaga aylandi, bu esa yozgan asarlari, yangi maktablar, nashrlar va ijtimoiy ishtirok orqali o‘z noroziliklarini bildirishgan yagona yoki kamida bir xil fikrdagi, o‘qimishli yoshlar guruhining mavjudligini tasavvur qilgan xayolni yaratdi. Biroq, ularning ta’limdagi o‘zgarishlarni amalga oshirishga bo‘lgan intilishi keng miqyosda qabul qilinmadi va cheklangan tarafdorlar hamda o‘quvchilar bilan cheklangan edi. Shu nuqtai nazardan, jadidlarning adabiy asarlari asosan quyidagi talqinlarga bog‘liq bo‘lib qolmoqda:

- ta’lim muassasalarining yetishmasligi va mavjud ta’lim tizimining eskirganligi, mintaqaning rivojlanmasligiga asosiy sabablardan biri sifatida ko‘riladi.

- diniy rahbariyat va hukmron elitalar ichidagi korrupsiya taraqqiyotga to‘sqinlik qilmoqda, “eskilar” yangi taraqqiyotning oldinga siljishiga to‘siq bo‘lmoqda.

- shuningdek, tuzumga qarshi kuchli his-tuyg‘ular mavjud bo‘lib, ular ozodlik va millatni uyg‘onishga chaqirmoqda. Ular ilgari surgan o‘zgarishlar, evropadagi taraqqiyotdan ta’sirlangan bo‘lib, bu taraqqiyot evropa ta’lim tizimi orqali, o‘sha davrda Turkiston bo‘ylab yoyila boshladi. evropaning taraqqiyot va sivilizatsiya me’yoriga aylanganligi davom etgan bo‘lsa-da, turkistondagi taraqqiyot modellari usmonli imperiyasi ta’sirida shakllandi.

Begali Qosimov Jadid pedagogikasini Turkistonda ta’riflashda Ismoil G‘aspirinski va Turkiyadagi ijtimoiy-siyosiy o‘zgarishlarni eslatadi. [2] Ushbu harakat asosan Sovet davridan oldingi Turkistonda o‘qigan va boshqa musulmon

va evropa mamlakatlariga sayohat qilgan istedodli yoshlar tomonidan amalga oshirilgan o‘zgarishlar orqali rivojlandi. Chet elda o‘qigan jadidlar - Turkiya, Fransiya va Germaniyada (bu yerda pan-turk g‘oyasi va liberal g‘oyalarning jozibasi o‘zaro bog‘langandi) bosqichma-bosqich Rossiya hokimiyatining ma’muriy tuzilmasiga kirib borishni va shu yo‘l bilan Rossiyani Turkistondan olib chiqishni maqsad qilgan. [3]

Jadid ma’rifatparvarlari Makhmudxo‘ja Behbudiy (1875-1919), Abdulla Avloniy (1878-1934), Munavvarqori Abdurashidxonov (1878-1931), Hamza Hakimzoda Niyoziy (1889-1929) va Abdurauf Fitrat (1886-1938) o‘z asarlarida xalqni savodli qilish va savodxonlik masalalari bilan shug‘ullandilar.

Jadid ma’rifatchilari yangi ta’lim usuliga mos ravishda yangi alifbolar va maxsus o‘quv qo‘llanmalari ishlab chiqishni boshladilar. Buning ortidan, harakat tarafdorlari Markaziy Osiyo mintaqasidagi bir qancha shaharlarda "yangi-usul maktablarini" ochishni boshladilar. Birinchi Jadid maktabi 1889 yilda Andijon shahrida ochildi va keyingi o‘n yil ichida mintaqaning barcha yirik shaharlariga tarqaldi. 1900 yilda o‘zbek tilida fonetik usulga asoslangan birinchi alifbo nashr etildi. [4] 1898-1908 yillar oralig‘ida Jadidchilar Tsaristik Rossiyaning Turkiston umumiy gubernatorligida 102 ta yangi-usul boshlang‘ich maktabi va ikki yangi-usul o‘rta maktabini, Buxoro Amirligida oltita yangi-usul maktabini, Xiva Xonligida esa oltita yangi-usul boshlang‘ich maktabini faoliyatga boshladilar. [5]

Imperial hokimiyatlarning bosimi bo‘lishiga qaramay, jadidlar orasida yangi-usul maktablariga bo‘lgan qiziqish kuchli bo‘lib qolgan. Buxoro Amirligining yetakchi islohotchilaridan biri bo‘lgan Usmon Xo‘ja 1909 yilda Istanbulga yo‘l olarkan, Ismoil G‘aspirinskiy bilan uchrashdi. Yangi-usul maktablarining asosiy metodologiyasini o‘rganib, Istanbulga qaytgach, bu yerda zamonaviy maktab ochadi. Istanbulda bo‘lgan vaqtida Usmon Xo‘ja va Abdurauf Fitrat 1909 yil 26 oktyabrda Buxoro Xayriya Jamiyatini tashkil etadilar, bu jamiyat ta’limni rivojlantirishni maqsad qilgan edi. Jamiyatning asosiy maqsadi Markaziy Osiyo mintaqasidan bo‘lgan talabalarning ta’limni davom ettirish uchun Istanbulga olib borish edi.

Makhmudxo‘ja Behbudiy va Abdulla Avloniy jadidchilik asoschilaridan bo‘lib, o‘zlarining yangi ta’lim usullari bilan maktablar tashkil etdilar va o‘zlarining o‘quv qo‘llanmalari ishlab chiqdilar. Yana bir jadid vakili Hamza bir nechta o‘quv qo‘llanmalari yozdi, maqolalarini nashr etdi, o‘z maktabini

ochdi va dars bera boshladi. U ta’lim sohasida va teatr ishlari bilan bog‘liq asarlar yaratdi. Jadid pedagogikasining eng muhim jihati millatni uyg‘otish va uni mustaqillikka tayyorlash edi. Jadid pedagogikasida “ma’rifat” (ma’rifat) vosita sifatida qaralishi kerak degan g‘oyani suradi. Jadid pedagogikasi mutamlaka hukumatga qarshi kurash va oxir-oqibat undan qutulish yo‘llarini izar edi. [6]

Helen Carrère d'Encausse, Edward Allworth, Adeeb Khalid, asosan, Jadid pedagogikasini va tarixini ochib bergan. Adeeb Khalidning Behbudiy va uning siyosiy qarashlarini tahlil qilishi, bu masalada eng batafsil va ob'ektiv baho sifatida e'tirof etiladi. Behbudiy Turkistonni Rossiya Imperiyasining mustaqil boshqariladigan hududi sifatida tasavvur qilgan, unda teng va universal saylov huquqi bo‘lib, immigratsiya, qayta joylashtirish, ta’lim va madaniyat ishlari ustidan nazorat o‘rnatilgan edi. [7]

Carrère d'Encaussegga ko‘ra, Fitrat musulmon jamoasining ichki yangilanishi faqat ikki bosqichli jarayon orqali amalga oshirilishi mumkin deb hisoblagan: birinchi bosqichda, barcha shaxslarni o‘qitishni o‘z ichiga olgan ruhiy yangilanish, ikkinchi bosqichda esa, eski tushunchalar, tuzilmalar va insoniy munosabatlarni yo‘q qilishni maqsad qilgan siyosiy va ijtimoiy inqilob, bu esa zamonaviy jamiyat va davlatni yaratishga olib keladi. Ushbu ichki yangilanish, uning fikricha, tashqi ozodlikni ta’minlash uchun zarur bo‘lgan, bu esa Fitratning doimiy tashvishlaridan biri edi. [3]

Turkiy Guliston yoxud Axloq (Turkic Gulistan or Morality, 1913) – Avloniyning eng mashhur pedagogik asarlaridan biri bo‘lib, Sa’diy Sherozining Gulistonidan taqlid tarzida yozilgan. Ushbu asarda u axloq, dangasa bo‘lish, hasad, hasadgo‘ylik, yaxshi va yomon xulq-atvor, bola tarbiyasi, fikrni tiniqlashtirish uchun jismoniy tarbiya va salomatlik, gigiena, motivatsiya, jasorat, mulkka qoniqish, sabr-toqat, intizom, istak (nafs), halollik va adolat kabi turli mavzularni ko‘rib chiqadi – bularning barchasi islom nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Avloniy o‘z fikrlarini tasdiqlash uchun Shari’at, Payg‘ambar so‘zlari va ba’zan qadimiy yunon faylasuflarining iqtiboslariga murojaat qiladi. Avloniy uchun yosh avlodni ta’lim berish mas’uliyati ota-onalar, maktab o‘qituvchilari va hukumatga yuklatilgan edi, chunki Turkiston uchun bu hayot va o‘lim masalasi edi. [8] Ushbu asar maktab o‘quvchilari uchun qimmatli o‘qish manbai bo‘lib, ularga hayotdan nima istashlarini o‘ylab ko‘rishga undagan. Bundan tashqari, Avloniy Turkcha tilining haddan tashqari chet el ta’siridan saqlanishi

muhimligini ta’kidlagan. Buni turk tilining rolini mustahkamlash va islom axloqi hamda tarixini tushunishni uni orqali o’zgartirishga qaratilgan millatchilik shakli sifatida ko’rish mumkin. Ushbu asar yaxshi va yomon sohalarga bo’lingan bo’lib, ideal (komil inson) kishining jamiyat rivojiga hissa qo’shish uchun qanday fazilatlarga ega bo’lishi kerakligini tasvirlaydi. Shunga o’xshash tarzda, Fitrat ham o’zbek tili va adabiyotining rivojlanishiga katta hissa qo’shgan. U o’zbek adabiy tili va uning qoidalari haqida risolalar yozgan va 1920-yillarda siyosiy bosimlarning ortib borayotgan davrida Navoi, Turdi Farog’iy, Yassaviy va Mashrab kabi turk yozuvchilarining asarlarini tahlil qilishga chuqur qiziqish bildirgan.

Fitrat arab tili va boshqa tillarni, shuningdek tarix, geografiya, tibbiyot, kimyo, fizika, astronomiya, falsafa, biologiya va zoologiya kabi fanlarni jamiyatni o’zgartirish va uni ilg’or dunyo bilan tenglashtirish uchun ustuvor ahamiyatga ega bo’lishi kerakligini ta’kidlagan. Fitrat to’g’ridan-to’g’ri ruhoniylarga murojaat qilib, u o’zlarini dushman deb bilganlari kabi ular bilan dushman emas, balki bilim tarqatayotganlar bilan bir xil tomonda turishini aytgan. [9] Uning tanqidi o’z xalqining holati va sharoitlariga chuqur xavotiridan kelib chiqqan edi. Ushbu asarda jamiyatga foyda keltiradigan fazilatlar va uni pastlatadigan yomonliklar tahlil qilinadi, bularning barchasi islom nuqtai nazaridan tushuntirilgan. Qodiriy o’z maqolalarida ta’lim islohotlari va maktablarning (maktablarning) holati haqida norozilik, umidsizlik va ehtimol hatto umidsizlikni bildirgan. U maktablar uchun zarur materiallar va resurslar etishmasligini tanqid qilib, o’sha davrda ta’limni yuzaga keltirayotgan muammolarni ta’kidlagan.

Jadidchilik harakati XIX-asr oxiri va XX-asr boshlarida Markaziy Osiyoda paydo bo’ldi. Bu faqat ta’lim islohotlari va Islomning modernizatsiyasi bilan bog’liq g’oya bilan cheklanib qolmay, balki bir qator madaniy jihatlarida ham o’zgarishlarni ilgari surdi. Harakat diniy xenofobiyaning rad etdi. Jadid pedagogikasi Turkistondagi ta’lim tizimining rivojlanishida muhim rol o’ynadi. U nafaqat ilmiy bilimlarni o’qitishga qaratilgan bo’lib, balki talabalarda mustaqil fikrlash va tanqidiy fikrlashni rivojlantirishni maqsad qilgan edi. Jadid pedagogikasining asosiy g’oyalari nafaqat o’sha davrdagi ta’lim tizimiga, balki hozirgi kunda pedagogikaning ilmiy soha sifatida rivojlanishiga katta ta’sir ko’rsatgan. Hozirda pedagogika sohasida amalga oshirilayotgan ko’plab

yangiliklar va ijtimoiy islohotlar Jadid pedagogikasining rivojlanishi va uni ilmiy soha sifatida o‘rnatilishi natijasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Khalid, A. Musulmon madaniyat islohotlarining siyosati: Markaziy Osiyodagi Jadidizm. Musulmon jamiyatlaridagi taqqoslamali tadqiqotlar: Jild 27. Berkli, London: Kaliforniya universiteti nashri. 1998. 106-107-bet.
2. Qosimov, B. Milliy Uyg‘onish: Jasorat, Ma’rifat, Fidoyilik. Toshkent: Ma’naviyat. 2002. 112-bet.
3. Carrère d'Encausse, H. Islom va Rossiya Imperiyasi: Markaziy Osiyodagi islohotlar va inqilob. Berkli va Los-Anjeles, Kaliforniya: Kaliforniya universiteti nashri. 1988. 104-bet., 112-bet.
4. Timur Kocaoglu, “O‘tmishni prolog sifatida qarash? Musulmon Yevrasiyasida bo‘ysundirilgan, itoatkor ayollarning mifini inkor etish” in Linda Rocioppi va Katherine O’Sullivan See (tahrir.), Post-kommunistik Yevrasiyada gender siyosati, (East Lansing, Mich; 2009), 187-bet.
5. Carrère D’Encausse Helene, Islom va Rossiya Imperiyasi, (London; 1988), 87-88-bet.
6. Qosimov, B. Milliy Uyg‘onish: Jasorat, Ma’rifat, Fidoyilik. Toshkent: Ma’naviyat. 2002. 128-129-bet.
7. Khalid, A. O‘zbekistonga Xos Birlik: Millat, imperiya va inqilob erta sovet davrida. Itaxa: Kornell universiteti nashri. 2015. 48-bet.
8. Avloniy, A. Tanlangan Asarlar. 1-jild. She’rlar. Toshkent: Ma’naviyat. 2009. 1-47-betlar.
9. Fitrat, A. Abdurauf Fitrat. Tanlangan Asarlar V Jild. Ilmiy Risolalar. Toshkent: Ma’naviyat. 2010. 117-bet.